

تجربه دانش‌آموزان پسر زائر دبیرستانی از زیارت حرم مطهر امام رضا(ع): مطالعه‌ای پدیدارشناسی

محمد نیرو*

چکیده

هدف از پژوهش حاضر پدیدارشناسی تجربیات دانش‌آموزان زائر حرم مطهر امام رضا(ع) است. روش پژوهش کیفی است. جامعه مورد مطالعه کلیه دانش‌آموزان پسر دبیرستانی منطقه ۳ شهر تهران بودند که به‌طور هدفمند از این منطقه یک دبیرستان پسرانه انتخاب شد و ۴۰ دانش‌آموز آن که در اردوی ۵ روزه زیارتی مشهد مقدس شرکت کرده بودند مورد مطالعه قرار گرفتند. داده‌های حاصل، با روش کولیزی تحلیل شد. نتایج پژوهش نشان داد که اردوی زیارتی، برای دانش‌آموزان زائر دارای آثار و پیامدهای مثبت است. از جمله آثار و پیامدهای آن می‌توان به آثار اردوی زیارتی در حوزه‌های رفتاری (مشمول بر رفتار فردی از قبیل توبه و بازدارندگی از گناه و رفتار جمعی از قبیل احسان به خانواده، دوستی و محبت به دیگران)، روحی-روانی (تحول، آرامش، شادابی، پالایش ذهنی، امیدواری به آینده) و اعتقادی (تقویت ایمان، توکل، خودسازی، مقید شدن به آداب و مناسک مذهبی، عهد در حفظ دستاوردهای معنوی، اخلاص، تقوا، ذکر، خضوع و صبر) اشاره کرد.

واژگان کلیدی: پدیدارشناسی، تجربیات دانش‌آموزان، اردوی زیارتی و حرم مطهر امام رضا(ع)

مقدمه

نظام آموزش و پرورش هر جامعه از انتقال دادن آشکار و نهان هنجارها و نگرش‌های خاص به فراگیرندگان فارغ نیست. در این نظام، فراگیرندگان طی دوره‌ای طولانی، که تأثیرپذیرترین دوره‌های رشد فردی است، در معرض آموزش برنامه‌های آشکار و مدون قرار دارند و تجاربی کسب می‌کنند که به شکل غیرمستقیم یا ناآگاهانه شکل‌دهنده فرهنگ و ارزش‌های مورد پذیرش آنان است (حدادعلوی، عبداللهی و علی‌احمدی، ۱۳۸۶؛ علیخانی و مهرمحمدی، ۱۳۸۴؛ حسینی، ۱۳۸۶).

فیزروی^۱ (۲۰۰۷)، به نقل از بیان‌فر، (۱۳۸۸)، برنامه درسی رسمی را نوک کوه یخی^۲ یادگیری تلقی می‌کند، با توجه بیشتر به جنبه‌های مثبت برنامه درسی پنهان، آن را نتایج یا محصولات آموزش مدرسه‌ای می‌داند که مورد آگاهی مسئولان نیست و مدرسه قصد اجرای آن را ندارد. پورتلی^۳ (به نقل از علیخانی و مهرمحمدی، ۱۳۸۴) عمق پنهان بودن برنامه درسی را هنگامی می‌داند که این برنامه از سوی معلم و دانش‌آموز کاملاً ناآگاهانه صورت گیرد. یکی از برنامه‌های جانبی یا فوق برنامه‌های مدارس زیارت یا بردن دانش‌آموزان به اردوهای زیارتی است. ادبیات زیارت حاکی از این است که نظام آموزشی از طریق زیارت می‌تواند تحقق بسیاری از اهداف و انتظارات را محقق سازد.

زیارت در اصطلاح به معنای حضور (حضورالزائر عندالمزور) در نزد مزور به خاطر تکریم و تعظیم او است و دارای سه رکن است:

۱. زائر، یعنی کسی که میل و گرایش به کسی یا چیزی دارد.
۲. مزور، یعنی شخص یا چیزی که میل و گرایش زائر به سوی او است.
۳. صفت باطنی گرایش و میل، که با تکریم و تعظیم زائر همراه است (طریحی، ۱۳۷۵).

زیارت در تعلیم و تربیت اسلامی سابقه‌ای دیرینه دارد و امری است طبیعی که مردم در مکان‌های خاصی که مرکز معنویت و دعاست گرد هم آیند و برنامه‌های عالی معنوی خود را درخواست کنند. در اسلام این روش پس از فوت پیامبر و

1 Fizroy
2 Iceberg
3 Portelli

زیارت قبر آن حضرت رواج پیدا کرد. چنان‌که از پیامبر (ص) روایت شده است: کسی که حج کند و مرا زیارت نکند به من جفا کرده است. دامنه این حرکت پس از حادثه غم‌بار کربلا و شهادت امام حسین (ع) تشدید و ادامه یافت (ایازی، ۱۳۸۳). زیارت عاملی در جهت پیوند زدن با صالحان و یا تقویت رابطه معنوی با وارستگان و عاملی برای تحکیم این پیوند است و می‌تواند نقش تحول‌ساز و دگرگونی‌کننده داشته باشد. زیارت یادآوری، پیوندهای معنوی و خویشاوندی فکری و فرهنگی یک مومن با اولیای خدا و پیشوایان دینی خود است چرا که بسیاری از تقواها در سایه تذکر پدید می‌آید (فیض‌کاشانی، ج ۴: ۸۷). نجفی ملقب به صاحب‌جواهر (۱۳۹۳) فرموده است از جمله آثار زیارت این است که زائر پس از زیارت، بهتر از قبل باشد.

زیارت امام رضا (ع) به عنوان تنها امام معصوم در ایران، آرامش و قرار درونی را به ما هدیه می‌کند. در عرفان ما جایگاه زیارت، جایگاه سبک شدن روح از بی‌تعلقی از ماده است. مقام جدا شدن از وسوسه تعلقات و دستاوردهای مادی پیش پا افتاده است. مقام جدا شدن از وسوسه‌ها و پناه بردن به یک ملجاء و پناهی است که اعتماد برآورده شدن آرزوها را در ما تسری می‌دهد. در افق عرفانی، زیارت اتصال ما از زمین به عالم ملکوت است. زیرا در زمین و زیارتگاه‌های ائمه (ع) میان آسمان و زمین ارتباط برقرار می‌کنیم و پلی به آسمان می‌زنیم (علامه امینی، ۱۳۶۸).

ویژگی زیارت رنگ الهی داشتن است. زیارت معصومین و مزار ائمه و قبور اولیای خدا و امام‌زادگان، جدا از یاد خدا، منفصل از معنویت و روحانیت نیست. زیارت چون پیوند و تجدید عهد با بندگان خالص خداوند است زمینه کسب صفات شایسته و عامل رشد معنوی و در نتیجه تقرب به خداست. وقتی در زیارت، انسان ناقص در برابر انسان کامل قرار می‌گیرد و به آن مدل و الگو توجه می‌کند انگیزه کمال‌یابی او را به قرب معنوی به خدا می‌کشد (قمی، ۱۳۸۰؛ پاک‌نژاد، ۱۳۹۳).

زیارت مایه تقرب، زمینه‌ساز معرفت است. زائر گاهی با بیانات خود کمالات معصوم (ع) را ترنم می‌کند. این گونه ثناخوانی فقط بیانگر میزان ارادت زائر، به معصوم (ع) است و گاهی از زبان معصوم (ع) ثنا می‌خواند که اصطلاحاً این گونه زیارت‌نامه‌ها را زیارت ماثور می‌نامند.

از دیدگاه اهل بیت (ع)، زیارت نوعی وفای به عهد است. از امام صادق (ع) نقل می‌کنند که فرمود: به زیارت و دیدار یکدیگر بروید و امر ما را زنده کنید؛ و رحمت خدا بر آن که چنین کند (تَزَاوَرُوا وَ تَلَاقُوا وَ تَذَاكُرُوا وَ أَحْيُوا أَمْرَنَا، رَحِمَ اللَّهُ أَمْرَهُ أَحْيَا أَمْرَنَا) (مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۷۱: ۳۵۲). ایشان همچنین فرمودند: به زیارت یکدیگر بروید، همانا زیارت و دیدار شما با یکدیگر، موجب زنده شدن دل‌هایتان است. سخنان ما شما را نسبت به هم نزدیک‌تر و با عاطفه‌تر می‌سازد (تَزَاوَرُوا، فَإِنَّ فِي زِيَارَتِكُمْ أَحْيَاءَ لِقُلُوبِكُمْ وَ ذِكْرًا لِأَحَادِيثِنَا وَ أَحَادِيثِنَا تَعْطِفُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ) (کلینی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۸۶). در حدیث دیگری نیز می‌فرمایند: کسی که نتواند به ما پیوندد، به دوستان شایسته ما پیوندد و هر که نتواند به دیدار ما آید، با دوستان شایسته ما دیدار کند تا پاداش دیدار کردن ما برای او نوشته شود (مَنْ لَمْ يَقْدِرْ عَلَى صَلَاتِنَا فَلْيَصِلْ صَالِحِي مَوَالِينَا وَ مَنْ لَمْ يَقْدِرْ عَلَى زِيَارَتِنَا فَلْيَزُرْ صَالِحِي مَوَالِينَا يُكْتَبَ لَهُ ثَوَابُ زِيَارَتِنَا) (فلاح، ۱۳۸۷). در همین روایات، برخی از دلایل و نتایج زیارت مؤمنین نمایان است. در زیارت جدا از بسترسازی احیای امر ائمه طاهرين (ع)، زمینه زنده شدن دل‌ها و نزدیکی قلب‌ها به یکدیگر نیز مهیا می‌شود.

رعایت دو نکته در زیارت الزامی است این دو نکته عبارت است از: ۱- زیارت باید خالصانه باشد. زائر باید زیارت را به تنهایی هدف مستقل و مقدس بداند به گونه‌ای که همراه کردن آن با امور دیگر از ارزش و بهای آن کاسته و آن را بی‌محتوا و بی‌معنا می‌سازد. زیارت را با سیاحت آمیختن موجب تضعیف جایگاه زیارت و نقص در میزان تأثیر و ضعف قلمرو آن می‌شود (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹). ۲- زائر مزور (ائمه معصومین) را حی و زنده بداند. نفوس قوه قدسیه به خصوص نفوس پیامبران و امامان علیه‌السلام چون از بدن‌های شریف خود رحلت نمودند و از آن‌ها مجرد گشتند و به عالم مجرد رفتند و نهایت احاطه و استیلا بر این عالم حاصل کردند امور این عالم در نزد ایشان ظاهر می‌گردد و توانایی تصرف و تأثیر در امور این عالم برای ایشان حاصل می‌شود. پس هرکس به جهت زیارت ایشان نزد قبورشان حاضر شود، سؤال، توسل، تضرع و درخواست شفاعت را می‌شنود، به خاطر این که ائمه واسطه فیض الهی هستند (نراقی، ۱۳۷۷).

حالت‌های باطنی زیارت‌کننده و تأثیرات برخاسته از زیارت، مترتب بر مرتبه و

کمال زیارت شونده است؛ زیرا «هر چه زیارت شونده برتر و کامل تر باشد، قصد، جدی تر و درجه تکریم و تعظیم نیز برتر است که شاهد آن، اظهار محبت و مودت قلبی، ابراز طاعت و پیروی در عمل است، آن گونه که در زیارت رسول اکرم (ص) و اهل بیت گرامی آن حضرت مشاهده می شود». البته این به معنای جواز ترک زیارت برای برخی از افراد نیست، بلکه به معنای مرتبه بندی بودن زیارت است. از این رو، اگر کسی به هر دلیلی بر زیارت متعالی و رو در رو قدرت نداشت، نباید خود را از مرتبه های پایین تر زیارت و از راه دور، محروم سازد. چنان که پیامبر خدا (ص) فرمود: کسی که بعد از وفات من مرا زیارت کند، مانند آن است که در زمان حیات من به سوی من بشتابد. پس اگر نتوانست - از راه دور - بر من سلام کند، به من خواهد رسید (قمی، ۱۳۸۰).

از سوی دیگر همان گونه که زیارت جان های پاک، سازنده است و بدان سفارش شده است، زیارت جان های آلوده و ناپاک زیان بار است و به وانهادن آن سفارش شده است. در این رابطه امام صادق (ع) فرمودند: هرگاه قصد زیارت کردی، به زیارت و دیدار نیکان برو و فاجران و بدکاران را دیدار مکن، چرا که آنان سنگی هستند که آبی از آن نمی جوشد و درخت بی برگ و زمین بی سبزه و حاصل اند (قال الصادق (ع): اِذَا زُرْتَ فَرِزِ الْأَخْيَارَ وَلَا تَزِرِ الْفُجَّارَ، فَإِنَّهُمْ صَخْرَةٌ لَا يُنْفَجِرُ مَائُهَا وَ شَجَرَةٌ لَا يُخْضِرُ وَرَقَهَا وَ اَرْضٌ لَا يَظْهَرُ عَشْبُهَا) (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۳۵۳).

در زیارت، روح از دیدار تأثیر می پذیرد. روح حالتی دارد که هم تأثیر می گذارد و هم تأثر می پذیرد و این تأثیر بین ارواح از حضور جسم ها (همنشینی "الْمُجَالِسَةُ مُؤَثَّرَةٌ" یا زیارت) در کنار هم (خصوصاً به واسطه چشم و گوش که مجرای تغذیه روح است) ناشی می شود. دستورات اخلاقی شریعت و تبیین خصال همنشین شایسته، به دلیل وجود چنین مهمی است. گرچه امروزه از این حقیقت به انرژی مثبت یا منفی یاد می شود؛ لیکن باید در نظر داشت که انرژی واجد ماهیتی مادی و ناظر بر قانون بقای ماده و انرژی در علم فیزیک است، در حالی که چنین تأثیراتی برخاسته از ارواح غیرمادی است. لذا به نظر می رسد در حدیث مشهور امام صادق (ع) که فرمود دعوت کننده مردم به غیر از زبانان باشید (كُونُوا دُعَاءَ النَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ) (مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۶۷: ۳۰۹)، این دعوت فراتر از دعوت عملی و ناظر به ارواح ساخته شده ای

است که صرف حضورشان و حتی فارغ از هرگونه فعل و سخن، اثر سازندگی خواهند داشت. چنین سازوکاری به دلیل آنکه نمود عینی ندارد، اغلب مغفول واقع می‌شود، حال آنکه بسیاری از پدیده‌های نادیدنی از جمله امواج رادیویی، موجب تغییر و تجلی در گیرنده‌ای مناسب بوده و مثل روح، صادرات و واردات آن نیز چنین است (نهج البلاغه، حکمت ۲۸۹، جوادی‌آملی، ۱۳۷۸؛ حسینی، ۱۳۸۶؛ جواهری، ۱۳۸۴؛ آقایی، ۱۳۸۶؛ گلزاری، ۱۳۸۹).

امام صادق (ع) در پاسخ به سؤال فردی که پرسید: آن‌ها که توفیق زیارت شما را ندارند چه کنند؟ فرمود: کسانی که بعد از مرگمان به زیارت ما آمده‌اند (به زیارت قبور ما بیایند) مانند کسانی هستند که در حیات ما به زیارت ما آمده‌اند (مَنْ زَارَنَا فِي مَمَاتِنَا كَمَنْ زَارَنَا فِي حَيَاتِنَا) (مجلسی، ۱۳۸۹، ج ۳۴: ۱۲۴). تا آنجا که در برخی از زیارت‌نامه‌ها به حیات مزور اعتراف شده تا زائر متوجه باشد که با زنده حرف می‌زند و زنده‌ای را زیارت می‌کند. در زیارت امام رضا (ع) می‌خوانیم: "گواهی می‌دهم که جایگاه مرا مشاهده کنی و سخنم را می‌شنوی و آن را جواب می‌دهی" (أَشْهَدُ أَنَّكَ تَشْهَدُ مَقَامِي وَ تَسْمَعُ كَلَامِي وَ تَرُدُّ سَلَامِي) (قمی، ۱۳۸۰).

لازم به ذکر است که با توجه به نقش و اثرات تربیتی که زیارت از خود به‌جا می‌گذارد عمده مطالعاتی که در حوزه زیارت انجام شده است نظری است و در راستای تبیین مفهوم زیارت، اعتبار سندی زیارت‌نامه‌ها و بررسی محتوای زیارت‌نامه‌ها است. بر این اساس تاکنون مطالعه‌ای پیرامون آثار زیارت بر زیارت‌کنندگان به‌طور عمیق صورت نگرفته است. حال با توجه به این که در حال حاضر بسیاری از مدارس، به ویژه مدارس اسلامی، در فوق برنامه‌های خود اردوهای زیارتی را در دستور کار خود قرار داده‌اند و یکی از این اردوهای زیارتی، زیارت حرم مطهر حضرت امام رضا (ع) است، سؤالی که مطرح است این است که دانش‌آموزان پسر زائر حرم مطهر امام رضا (ع) تجربه خود از زیارت امام رضا (ع) را چگونه درک و تبیین می‌کنند؟

روش پژوهش

این پژوهش به روش کیفی و پدیدارشناسانه به بررسی تجربه‌های دانش‌آموزان زائر پرداخته است. پژوهش کیفی فرایند بررسی فهم و درک مبتنی بر سنت‌های روش

شناختی مشخصی است که مساله‌ای انسانی یا اجتماعی را کشف می‌کند. این پژوهش تصاویری پیچیده و کلی می‌سازد، واژه‌ها را تحلیل می‌کند، دیدگاه آگاهی‌دهندگان را تفسیر، بررسی و در محیطی طبیعی پیش می‌برد. در تحقیقات پدیدارشناسی اعتقاد بر این است که در پدیده‌ها و تجربه‌های زندگی جوهره‌هایی وجود دارد که قابل فهم و بررسی هستند (کرسول^۱، ۲۰۰۲).

جامعه مورد مطالعه در این پژوهش دانش‌آموزان پسر دبیرستان‌های منطقه ۳ شهر تهران است. از این جامعه یک دبیرستان غیردولتی که به اسلامی بودن شهرت دارد به‌طور هدفمند در چارچوب منطق نمونه‌گیری روش پدیدارشناسی انتخاب شد. نکته مهم در نمونه‌گیری مبتنی بر هدف آن است که در این نوع نمونه‌گیری، حوادث و تجارب هدف نمونه‌گیری هستند نه خود افراد. از این رو در این مطالعه تعداد ۴۰ نفر از دانش‌آموزان زائر حرم مطهر امام رضا(ع) مورد مطالعه قرار گرفتند. این گروه ۴۰ نفره شامل ۱۹ نفر در پایه سوم (اطلاع‌رسان‌ها با کد شماره ۱۵ تا ۳۷ و ۴۰ تا ۲۱ نفر در پایه چهارم (اطلاع‌رسان‌ها با کد شماره ۱۶ تا ۳۶) بودند که در بهمن ماه ۱۳۹۱ به اردوی زیارتی ۵ روزه مشهد مقدس اعزام شدند. پیش از انجام اردو و در حین آن، صحبت‌هایی درباره فضایل و زیارت حضرت رضا(ع) و آداب آن، توسط مربیان صورت پذیرفت و دانش‌آموزان روزانه به صورت جمعی و گاه فردی به حرم مطهر مشرف می‌شدند. ضمن آنکه در آن میان از برنامه‌های تفریحی جانبی هم بهره‌مند بودند.

لازم به ذکر است که در مدرسه مزبور، اغلب دانش‌آموزان از طریق آزمون ورودی و مصاحبه با خانواده‌ها با رویکرد اسلامی گزینش می‌شوند. از آنجا که محقق خود در آنجا حضور تمام وقت داشت و به عنوان معلم ریاضی این دانش‌آموزان، ناظر بر رفتارها و فعالیت‌هایشان بود، گروه حاضر را به عنوان نمونه مورد مطالعه انتخاب کرد تا به احصای بهتری از آثار اردوی زیارتی دست یابد.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

برای درک تجربه دانش‌آموزان از زیارت حرم مطهر امام رضا (ع) مصاحبه باز^۱ صورت گرفت. قبل از شروع مصاحبه، به منظور رعایت ملاحظات اخلاقی، شرکت‌کنندگان از اهداف و اهمیت تحقیق آگاه شدند و با رضایت کامل در تحقیق شرکت کردند. به آنان اطمینان داده شد که اطلاعات به‌دست آمده صرفاً در جهت اهداف تحقیق استفاده می‌شود و در اختیار کسی غیر از پژوهشگر قرار نمی‌گیرد. مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع اطلاعات ادامه یافت. معیار رسیدن به اشباع اطلاعات عدم دستیابی به اطلاعات بیش‌تر و غیرتکراری در مصاحبه‌های بعدی بود. معیار ورود شرکت‌کنندگان در مصاحبه حضور در اردوی زیارتی حرم مطهر امام رضا (ع) بود.

مصاحبه در مکانی خلوت و ساکت که راحتی و رضایت دانش‌آموزان را تأمین نماید، انجام شد. مصاحبه با یک سؤال کلی «زیارت در شما چه تأثیراتی از خود به جا گذاشت؟» شروع شد و سپس براساس پاسخ‌های دانش‌آموزان سؤالات اضافی برای تشویق و دستیابی به توضیحات بیشتر پرسیده شد. مدت هر مصاحبه بین ۳۰ الی ۹۰ دقیقه بوده و کلیه مصاحبه‌ها ضبط و پیاده شدند. جهت تعیین صحت و اعتبار داده‌های مصاحبه از معیارهای پیشنهادی گوبا و لینکلن^۲ (۱۹۸۵) استفاده شد.

برای دستیابی به اعتبار پژوهش، متن مصاحبه در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار داده شد تا آن‌ها یافته‌ها را مطالعه کرده و همسانی آن را با تجارب خویش کنترل کنند. برای دستیابی به انتقال‌پذیری به عنوان جانشینی برای اصطلاح روایی بیرونی و نزدیک به اندیشه تعمیم‌پذیری مبتنی بر تئوری، محقق تلاش نمود تا جوانب مختلف هر فرد از نمونه را در حد امکان و به‌طور کامل مورد بررسی قرار دهد. پس از انجام این مراحل جهت اطمینان از صحت تفسیر و برداشت پژوهشگران از اظهارات شرکت‌کنندگان (دانش‌آموزان زائر) مجدداً به شرکت‌کنندگان مراجعه و صحت تفسیرها با نظر آنان بررسی گردید. همین‌طور سه نفر از مربیان شرکت‌کننده در اردوی زیارتی گزارش نهایی مرحله نخست کدگذاری‌ها را مطالعه و مقوله‌های

1 Unstructured interview

2 Lincoln & Guba

به دست آمده را بازبینی نمودند. پس از بازبینی، به دنبال این فرآیند بررسی، پیشنهادهایی ارائه نمودند که پیشنهادهاى آنان اعمال و نهایتاً گزارش نهایی مورد تأیید آنان قرار گرفت. نهایتاً از نظرات متخصصان علوم دینی (۳ نفر) جهت تأیید کدگذاری‌های حاصل از تجارب زیارتی شرکت‌کنندگان استفاده شد که آنان نیز گزارش تدوین شده را مورد مطالعه قرار دادند. سپس مواردی را پیشنهاد، پس از اعمال پیشنهادات اصلاحی مقبولیت پرسش‌ها، نحوه کدگذاری را مورد تأیید قرار دادند.

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش تحلیل کولیزی^۱ استفاده شد (صانعی و نیکبخت نصرآبادی، ۱۳۸۳). به این صورت که در ابتدا گفته‌های شرکت‌کنندگان به دقت خوانده و در چند مرحله بازخوانی مجدد شد تا درک عمیقی از گفته‌های شرکت‌کنندگان حاصل آید. در مرحله بعد جملات مهمی که مربوط به پدیده مورد بررسی بود استخراج شدند و معنای هر یک از جملات به صورت کد یادداشت شد. در ادامه، کدها به صورت دسته‌هایی سازمان‌دهی شده و این دسته‌ها جهت اعتباربخشی با توصیفات اصلی شرکت‌کنندگان در مصاحبه مقایسه شدند. سپس مفاهیم تنظیم شده درون دسته‌های موضوعی سازماندهی و نتایج به صورت توصیف کامل از تجربه زائران از زیارت حرم مطهر امام رضا (ع) در مطالعه ترکیب و جهت دستیابی به مفاهیم واضح و بدون ابهام، مورد بازنگری قرار گرفت و تغییرات لازم انجام شد. برای حصول از اعتمادپذیری داده‌های پژوهش از روش مطالعه مکرر، مقایسه مستمر داده‌ها، خلاصه‌سازی و دسته‌بندی اطلاعات استفاده شد.

یافته‌ها

بیش از ۹۰ درصد از دانش‌آموزان شرکت‌کننده در اردوی زیارتی مشهد مقدس، به تأثیر قابل توجه زیارت در خود و انحاء تغییرات ناشی از آن اشاره کردند. دیدگاه‌های دانش‌آموزان زائر با استفاده از زیرکدهای تفسیری و توصیفی، در سه دسته اصلی آثار رفتاری، روحی- روانی و اعتقادی طبقه‌بندی و در جدول ۱ تا ۳ گزارش شده است.

جدول ۱: گزاره‌های کلامی و کدهای مربوط به آثار و پیامدهای زیارت در بُعد رفتاری (فردی و جمعی)
دانش‌آموزان زائر مشهدالرضا(ع)

کدهای تفسیری	زیر کدهای تفسیری	کد اطلاع‌رسان‌ها	زیر کدهای توصیفی
تغییر رفتار فردی و جمعی زائر مشهدالرضا(ع)	آرامش	T۲۳، T۱، T۱۰، T۲۸	در زیارت آرامش من بالاتر رفته و برخی رفتارهای تند در من فروکش کرده است.
	بازدارندگی از گناه	T۲۰، T۲۵، T۳۴، T۲	«به دلیل زیارتی بودن سفر برخی گناه‌ها مثل دروغ گفتن، غیبت کردن و ... را انجام نمی‌دادم»، «در این سفر رفتارم (زبانم، گوشم و چشمم) را خیلی کنترل کردم.
	دوستی و محبت به دیگران	T۲، T۴، T۱۸، T۲۷، T۲۱، T۲۰	بعد از هر زیارت وقتی دوستانم را می‌دیدم، حس می‌کردم دل‌هامان به هم گره خورده. با آن‌ها خیلی راحت‌تر بودم. با بقیه آدم‌های توی حرم انگار همدیگر را چند سال است می‌شناسیم و به هم هیچ‌گونه تندی نمی‌کردیم. دشمن‌ها هم در داخل حرم به هم نرم می‌شوند. سعی کردم این نرمی را بیرون حرم هم حفظ کنم»، «سعی می‌کردم به دوستانم که همگی زائر امام رضا(ع) بودند به هر طوری که شاید خیلی کوچک هم به حساب بیاید کمک کنم»، «در کل ارتباط با دیگران برایم راحت‌تر و بهتر شده»، «بعد از آخرین زیارت امام رضا(ع) و وداع، هر کدام از دوستانم را که می‌دیدم بغل می‌کردم.
	احسان به اعضای خانواده	T۸، T۷، T۱۲، T۱۵، T۱۸، T۱۹	بعد از زیارت رفتارم نسبت به اعضای خانواده‌ام بهتر شده است. با حضور در حرم و برای بهتر شدن رفتارهایم دعا کردم، از کلمات مناسب در صحبت با خانواده‌ام استفاده می‌کنم. امیدوارم موقتی نباشد».
	حسن خلق و خوش رفتاری با هم‌نوعان (دوستان و همسالان) پس از اردوی زیارتی	T۱۳، T۱۶، T۱۷، T۱۴، T۲۱، T۲۲، T۲۶، T۳۱، T۳۷، T۳۲، T۳۹	«رفتارهایم نسبت به دیگران (دوستانم، همکلاسی‌هایم) مهربانانه‌تر شده و بیشتر سعی می‌کنم بدی‌ها را با محبت پاسخ دهم»، «در حال حاضر بیشتر مراقب رفتارهایم با دیگران هستم»، «تو این سفر تونستم بعضی از رفتارها و شوخی‌هام را عوض کنم. سعی کردم یه سری کدورت‌ها و کینه‌ها را کنار بذارم و منصف‌تر باشم».

براساس داده‌های حاصل از جدول ۱ یکی از ابعاد تغییر در فرایند زیارت، تغییر در بُعد رفتار (فردی و جمعی) زائران است.

همان‌طور که دیده می‌شود، اغلب دانش‌آموزان، بعد از اردوی زیارتی مشهد مقدس، به‌رغم تفاوت در سطوح و ابعاد تغییر، همچنین زمان و ماندگاری آن، اذعان به تغییر در رفتار فردی خود کرده‌اند. برای برخی این تغییر در زمان اردوی زیارتی رخ داده است (به عنوان مثال «باعث شد لااقل در مدت کوتاهی که در اردوی مشهد حضور داشتم زبانم را کنترل کنم») و برخی دیگر تغییرات را تا بعد از سفر نیز با خود به همراه داشته‌اند (به عنوان مثال «رفتارهایم بیشتر مهربانانه‌تر شده و بیشتر سعی می‌کنم بدی‌ها و احساس نفرت دیگران را با محبت پاسخ دهم»). برخی دیگر از زائران با تغییر در تمایلات و تأملات خود، به تغییر در رفتار فردی نایل شدند (به عنوان مثال «دیگه دوست ندارم به نامحرم نگاه کنم. امیدوارم این ادامه داشته باشه»، «باعث شد بیشتر از همیشه به خودم و خلیقات قوت گرفته یا کم‌رنگ شده‌ام، همچنین رفتارم با دیگران فکر کنم»).

زیارت برای برخی از زائران در بُعد جمعی، منجر به اصلاح رفتار ناپسند گذشته‌شان نسبت به اعضای خانواده از قبیل پدر، مادر، خواهران و برادران شد (به عنوان مثال «من قبل از این سفر رفتارم با پدر و مادرم کمی تند بود و زود عصبانی می‌شدم ولی بعد از سفر رفتارم کاملاً با آن‌ها عوض شده است. همچنین باعث شد که برخی برخوردهای غلط را که با دوستانم داشتم را ترک کنم») و برخی قصد تغییر و اصلاح رفتار خود را کردند (به عنوان مثال «بعد از این سفر به خودم قول دادم که غیبت و تمسخر نکنم و تا به اینجای کار به جز یک مورد موفق بودم و از خدا می‌خواهم در ادامه راه مرا یاری دهد»). همچنین در ارتباط با دیگران و رفتار جمعی نیز تغییر بارز و مثبتی مشاهده شد که شاید برخی از آن‌ها ناشی از شناخت بهتر نسبت به همسفران بوده است (به عنوان مثال «شناخت بهتری به دوستانم پیدا کرده‌ام و در ادامه مطمئناً با دید بازتری با آنان ارتباط برقرار می‌کنم»). بالاخره برخی از زائرین نیز جدا از تأثیرات زیارت حضرت رضا(ع)، متأثر از مجاورت، همسفری و زیارت دوستان خود در اردو شدند (به عنوان مثال «همسفر شدن برای اولین بار با برخی بچه‌ها ارزنده و تأثیر مثبتی در رفتار من گذاشت»). یکی دیگر از آثار زیارت که دانش‌آموزان زائر آن را گزارش نموده‌اند آثار روحی - روانی زیارت است. داده‌های حاصل از این آثار در جدول ۲ گزارش شده است.

جدول ۲: گزاره‌های کلامی و کدهای مربوط به آثار و پیامدهای زیارت در بُعد روحی-روانی
دانش‌آموزان زائر مشهدالرضا(ع)

کدهای تفسیری	زیر کدهای تفسیری	کد اطلاع‌رسان‌ها	زیر کدهای توصیفی
تغییر روحی - روانی زائر مشهدالرضا(ع)	تحول	T۸, T۴, T۲ T۱۴, T۱۲, T۹ T۳۸, T۳۰, T۷	«از اون روزهای اول اردو» با انجام زیارت و نیز مشاهده دیگر زائران، روح من با حال و هوای حرم آمیخته شد و احساس سبکی می‌کردم. یک انرژی عمیق در حرم و مشهد وجود داشت که هنوز هم با من است و این امر سبب می‌شود تا برخی از دغدغه‌های فکری‌ام به واسطه همین موضوع، برطرف شود. اینکه دیدم امام رضا(ع) با اون عظمت مرا دعوت کرده واقعا شگفت زده شدم.
	آرامش	T۳۶, T۲۲, T۱۸ T۲۸, T۲۷, T۲۴ T۵, T۱۳, T۳۶ T۳۸, T۳۰, T۳۵	از همان روزهای اول زیارت واقعا آرامش داشتم. یک آرامش عجیب که واقعا در تهران نداشتم. «سبک شدم»، «هروقت سحر تنهایی توی صحن گوهرشاد می‌نشستم و به گنبد طلایی امام(ع) توی آسمون سیاه سحر نگاه می‌کردم حس می‌کردم گنبد مثل خورشید تو تاریکی‌های گرفتاری‌هایم می‌تابه و سبک می‌شدم».
	شادایی	T۲۷, T۲۴, T۲۲ T۱۳, T۳۶, T۲۸ T۳۵, T۵	من با این سفر یک شارژ روحی و روانی و کاملاً شاداب شدم. روحیه‌ای شاد و بانشاط پیدا کردم. در سفر زیارتی به ویژه اگر همراه با دوستان باشد حال خوبی همراه با روحیه‌ای شاد و بانشاط ایجاد می‌شود
	پالایش ذهنی	T۳۰, T۱۳, T۵ T۳۲, T۲۳, T۱۷ T۳۵	تخلیه افکار منفی شدم. چند وقته که دیگه احساس افسردگی ندارم. قبل از سفر به دلایلی خیلی دلم از خیلی چیزها پر بود و دوست داشتم با یکی درددل کنم و هر چی تو ذهنم هست را برایش بگویم. وقتی رفتم تو حرم و چشمم به ضریح و زائرهایش افتاد، نشستیم یک گوشه و با امام رضا(ع) خلوت کرده و درد دل‌هام را باهاش مطرح کردم و این از لحاظ روحی و روانی خیلی به من کمک کرد.
	امیدواری به آینده	T۴۰, T۳۱, T۶	بعد از اردو به آینده امیدوارتر شده‌ام.

براساس داده‌های جدول ۲ یکی دیگر از آثار زیارت، تغییر در بُعد روحی - روانی زائر، در زمان اردو و پس از اردوست. آنچه در این زمینه بیشتر مد نظر دانش‌آموزان زائر قرار گرفته است، ایجاد آرامش روحی - روانی و کاهش فشارها، دغدغه‌ها و اضطراب‌های دانش‌آموزان با شدت و ضعف است. به عنوان مثال «یک انرژی و حس آرامش عمیق در حرم و مشهد وجود داشت که هنوز هم با من است و این امر سبب می‌شود تا برخی از دغدغه‌های فکری‌ام به واسطه همین موضوع، برطرف شود». جدای از این امر، برای عده‌ای تجدید قوای روحی و تقویت روحیه ایجاد شده بود (به عنوان مثال «در سفر زیارتی به ویژه اگر همراه با دوستان باشد حال خوبی همراه با روحیه‌ای شاد و با نشاط ایجاد می‌شود»).

ایجاد پالایش روحی و فکری نیز بخشی دیگر از تغییر حاصل از زیارت بوده است. شاید زدوده شدن زنگارهای کاهنده و غبارهای بازدارنده در آثار وضعی زیارت، موجب روشن‌بینی زائر نسبت به شرایط درونی و پیرامونی او می‌شود. آنچنان‌که به تخلیه افکار منفی و خروج از احساس افسردگی‌اش می‌شود. در این میان رؤیت دیگر زائران و تعامل احتمالی با ایشان در کنار پیوند با امام(ع) نیز مؤثر بوده است (به عنوان مثال «بعد از سفر با عهده‌ای که با خدا و امام رضا(ع) بستم از لحاظ روحی خیلی سبک شدم و احساس می‌کنم با فکر بازتر می‌توانم زندگی کنم»).

همچنین به نظر می‌رسد با احساس سبکی و آرامش حاصل از زیارت، زمینه امیدواری به آینده در زندگی زائر فراهم می‌شود (به عنوان مثال «تأثیر زیادی در آرامش زندگی‌ام گذاشته و به مراتب به آینده امیدوارتر شده‌ام»). زائر با اتکا به عظمت و شأن امام(ع)، و احساس عنایت و توجه ایشان به وی، نسبت به آینده امیدوار خواهد شد، آنچنان‌که گفته شده (به عنوان مثال «اینکه دیدم امام رضا(ع) با اون عظمت منو دعوت کرده واقعاً شگفت زده شدم. باورم نمی‌شه پیش چنین کسی رفته باشم، احساس می‌کنم آدم دیگه‌ای قراره بشم»).

دیگر آثار زیارت، آثار اعتقادی است که زیارت در دانش‌آموزان زائر از خود به جا گذاشته است. دیدگاه زائران پیرامون آثار اعتقادی در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳: گزاره‌های کلامی و کدهای مربوط به آثار و پیامدهای زیارت در بُعد اعتقادی دانش‌آموزان زائر مشهدالرضا (ع)

کدهای تفسیری	زیر کدهای تفسیری	کد اطلاع‌رسان‌ها	زیر کدهای توصیفی
تغییر اعتقادی زائر مشهدالرضا علیه‌السلام	تقویت ایمان	T۱, T۳, T۴ T۵, T۹, T۱۰ T۱۲, T۱۳, T۱۴	«مشاهده کردن انسان‌های گوناگون در سفر و به خصوص در حرم، میزان اعتقادات مرا تا حد زیادی تقویت کرد»، «احساس می‌کنم کمی نسبت به گذشته به خدا نزدیک‌تر شده‌ام و اعتقاد قلبی‌ام قوی‌تر شده است». این سفر باعث افزایش احساس بندگی و نزدیکی من به خدا شده است.
	توکل	T۱۶, T۱۷, T۲۰ T۲۱, T۳۷, T۳۸ T۱۵	به حضور امام و نظارت داشتن بر اعمال ما مخصوصاً با قرار گرفتن در چنین فضای معنوی اعتقاد پیدا کرده‌ام، ناخودآگاه اعتقادهای کم‌رنگ من، رنگ و بوی بیشتری گرفت. در این سفر، آن حضرت (ع) درهای زیادی از معنویات را به روی من گشود. تا آنجا که اعتقاد نسبت به ایشان به مراتب از روزهای گذشته بیشتر شده.
	خودسازی	T۲۳, T۳۴, T۷ T۲۴	«این سفر یک قدم پیشرفت و یک قدم خودسازی بود».
	مقید شدن به انجام آداب و مناسک مستحبی	T۲, T۸, T۲۳ T۲۴, T۷, T۳۴	«در این سفر واقعاً به اینکه می‌گن امام رضا طیب‌النفوس است اعتقاد پیدا کرده و کاملاً حس‌اش کردم. در این مدت نمازهایم سر وقت بود. چیزهای زیادی یاد گرفتم از جمله نماز حضرت فاطمه زهرا (س) و امام محمد باقر (ع) و سعی می‌کنم که خود را به ذکر دائم صلوات و استغفار عادت دهم»، «در این سفر برای اولین بار موفق شدم که نماز شب بخوانم؛ خیلی سخت بود ولی سرانجام کار را با موفقیت به پایان رساندم»، «دیگه نمازهایم را یک خط درمیان نمی‌خوانم».
	عهد در حفظ دستاوردهای معنوی	T۵, T۶, T۱۵ T۱۶, T۱۹, T۲۵ T۲۷, T۴۰, T۱۱	«در این سفر سعی کردم با امام رضا (ع) و خدا عهد و پیمان جدید ببندم و به آن پایبند باشم»، «سعی می‌کنم تأثیرات مثبت سفر را حفظ کنم».
	اخلاص	T۲۸, T۳۲	«سعی می‌کنم بعد از سفر به عبادت خالصانه‌تر بیشتر اهمیت بدهم».
	توبه	T۲۶, T۲۵, T۲۷ T۴۰, T۱۱, T۳۲ T۲۸	در این سفر سعی کردم از کارهای بدی که برایم عادت شده بود توبه کنم. در حضور امام رضا (ع) عهد و پیمانی با خودم بستم که دیگه اون کارهای بد رو انجام ندم؛ این سفر شروع مجددی شد برای یک دوره جدید از زندگی.
	تقوا	T۶, T۵, T۱ T۱۰, T۲۳, T۲۸	«بعد از زیارت مدام سعی می‌کنم رفتارهای غلطم را اصلاح کنم»، «بعد از این سفر به خودم قول دادم که دیگران را تمسخر نکنم، غیبت نکنم و تا به اینجای کار به جز یک مورد موفق بوده‌ام».
	ذکر	T۲۹, T۳۰, T۲۴	«بعد از زیارت تصمیم به دائم‌الذکر بودن دارم».
	خضوع	T۱, T۱۰, T۲۳ T۲۸	«بعد از زیارت تصمیم به آرام‌سخن گفتن، خاضعانه راه رفتن دارم».
	صبر	T۱۸, T۲۰, T۲۱ T۲۷	«بعد از زیارت حوصله و صبر من خیلی زیاد شده است».

براساس داده‌های حاصل از جدول ۳ یکی دیگر از آثار زیارت تأثیرات اعتقادی زیارت بر زیارت‌کنندگان است. زائران به فراخور آمادگی‌های درونی، طیفی از تأثیرات و تغییرات گوناگون را گزارش داده‌اند. بسیاری از زائران اشاره کردند که زیارت، موجب افزایش اعتقادشان به حضور و عنایت مخصوص امام رضا(ع) شده، عشق و علاقه ایشان را به امام رضا(ع)، پابندی‌شان به برخی فرایض و اخلاقیات بیشتر کرده است. این آثار، جدا از درک زیارت امام رضا(ع)، ناشی از مشاهده و بعضاً تعامل با دیگر زائران و همچنین دریافت فضایل و معارف زیارت است (به عنوان مثال «با قرار گرفتن در چنین فضای معنوی، ناخودآگاه اعتقادهای کم‌رنگ من، رنگ و بوی بیشتری گرفت و باعث محکم‌تر شدن زمینه‌های معنوی و اعتقادی در زندگیم شد»).

زیارت زمینه‌ای مهیا نمود تا برخی از زائران با تجربه‌های معنوی آشنا شده و بستر انس با آن‌ها مهیا شود (به عنوان مثال «در این مدت نمازهایم سر وقت بود. سعی می‌کنم که از این به بعد هم این‌گونه باشد») آن‌چنان‌که تعدادی خود را مقید به استمرار آن کردند (به عنوان مثال «من در طی سفر ارزش بسیار زیاد نماز اول وقت را فهمیدم. چون بی‌جهت و بی‌دلیل نمازم را به عقب می‌انداختم، عهد کردم که همه یا بیشترشان را اول وقت بخوانم»). ناگفته نماند که بیشترین تأثیر در این بخش یعنی بخش اعتقادی در همان مکان زیارت بوده و تأثیر آن برای برخی از زائران در بازگشت از سفر فرو کاسته شد (به‌طور مثال «زمانی که در مشهد مقدس بودم احساس معنویت قوی‌تری داشتم که بسیار خوب و آرامش‌بخش بود، ولی با آمدن به تهران خیلی کم‌رنگ‌تر شد. نمی‌دانم شاید به خاطر جوّ خیلی متفاوت تهران با آنجا باشد»).

در کنار موارد مزبور، عده‌ای از دانش‌آموزان، به رفع خستگی، تجدید قوا، افزایش انگیزه، امید به پیشرفت تحصیلی، دعا، همکاری درسی با همسفران برای ادامه کار درسی اشاره نمودند (به‌طور مثال «شاید اکثر دعاها و راز و نیازها بعد از سلامتی، به پیشرفت درسی منتهی شود و از خدا و امام رضا(ع) طلب کسب رتبه عالی در کنکور و سرفرازی پدر و مادرم را کرده و خواستم که هیچ وقت از شوق من به درس کم نشود»).

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از انجام این پژوهش بررسی پدیدارشناسی دانش‌آموزان زائر حرم مطهر حضرت امام رضا (ع) است. یافته‌های حاصل حاکی از این است که علی‌رغم این که بررسی اثر زیارتی مبهم و اندازه‌گیری آن دشوار، اما بسیار مهم است؛ زیرا به اساسی‌ترین و مؤثرترین کارکردهای تعلیم و تربیت اشاره دارد. یافته‌های حاصله حاکی از این است که زیارت، منجر به تغییراتی در سه زمینه رفتاری (فردی، جمعی) معنوی، روحی - روانی و اعتقادی شده است.

در رابطه با آثار و پیامدهای زیارت در بُعد رفتاری می‌توان به تغییرات فردی و اجتماعی اشاره کرد. از تغییرات فردی می‌توان بازدارندگی از گناه، ترک رفتار ناپسند، قصد در تغییر رفتار، تأثیر زائران همسفر خوب، و در بُعد رفتار جمعی می‌توان به دوستی، محبت به اعضای خانواده، دوستی و محبت به دیگران از جمله دوستان و همسالان اشاره کرد. این یافته همسو با یافته جواهری (۱۳۸۴) و آقایی (۱۳۸۶) است. این دو محقق همگی گناه‌زدایی را از آثار و پیامدهای زیارت ائمه مطرح و یادآور شدند که بار معنوی زیارت به‌گونه‌ای است که به تطهیر قلب‌های جدی و تصمیم‌های بزرگ منجر می‌شود. در واقع زیارت زمینه‌ساز این تقابل، تقارن، مقایسه و محاسبه است و تا این سنجش انجام نگیرد انسان به کاستی‌های اخلاقی و ضعف‌های معنوی خود پی نخواهد برد. طبیعی است چنین تأثیرات ارزنده‌ای نه تنها به یک میزان برای همه تحقق پیدا نمی‌کند بلکه میزان پایداری آن‌ها نیز برای زائرین گوناگون متفاوت است. بنابراین آثار کلی تغییر در رفتار فردی و جمعی زائر را می‌توان در وجه تعمیمی و میزان آن‌ها را در وجه تفریدی زیارت دنبال نمود.

دیگر آثار و پیامدهای زیارت مربوط به آثار و پیامدهای آن در بُعد روحی - روانی است. از جمله آثار روحی - روانی زیارت می‌توان به آرامش و درمان روحی - روانی، کسب روحیه، شادابی، پالایش ذهنی و امیدواری به آینده زائر اشاره کرد. احساس سبکی و آرام شدن، رفع اندوه و نگرانی، احساس استغنا (قطع وابستگی‌ها و بریدن از زندگی روزمره) و خشنودی از زیارت نیز از جمله موضوعات معنایی در موضوع آرامش است که با تحقیق یوسفی و همکاران (۱۳۹۱) هم‌خوانی دارد. همچنین نتایج این بخش از پژوهش با یافته گلزاری (۱۳۸۹) و خداپناهی و حیدری (۱۳۸۴) در خصوص

افزایش شادکامی، کاهش اضطراب و افسردگی و خیم برای دانشجویان زائر عمره مفرد بیت‌الله‌الحرام، و جواهری (۱۳۸۴) همسو است. جواهری (۱۳۸۴) نیز در مطالعه خود تحول روحی روانی زائران را از آثار و پیامدهای عمده و اساسی زیارت مطرح نموده و یادآور شد که این اعجاز و تأثیر شگفت، گاهی در تربیت، گاهی در زیارت و گاهی در یک دیدار ایجاد می‌شود. حضور، منشاء این تحول است و زیارت نقش دگرگون‌ساز و تحول‌آفرین را در انسان دارد.

نهایتاً دیگر آثار و پیامدهای زیارت مربوط به آثار و پیامدهای آن در بُعد اعتقادی است. در بُعد اعتقادی می‌توان به بهبود حالات و باورهای اعتقادی، از جمله تقویت ایمان، توکل، خودسازی، اخلاص، توبه، تقوا، ذکر، مقید شدن به آداب مستحبی و تعهد در حفظ دستاوردهای معنوی اشاره کرد. این یافته همسو با جوادآملی (۱۳۷۸) و گلزاری (۱۳۸۹) است. این محققان یادآور شدند که این ویژگی‌های عظیم اعتقادی و همین‌طور پرورش این ویژگی‌ها در انسان‌ها از طریق روش‌های متفاوتی انجام می‌شود. یکی از این روش‌ها زیارت اهل بیت (ع) است. به اعتقاد وی زیارت نه تنها افکار و آرمان‌ها را هم جهت می‌سازد بلکه اندیشه و دل را نیز همسو می‌کند. ایشان یادآور می‌شوند که ثواب و پاداش و همین‌طور پیامدهای عظیم اعتقادی که بر زیارت مترتب است شگفت‌آور و سؤال‌برانگیز است. چنین ره‌آوردی از زیارت، موجب افزایش باورهای دینی، امید، محبت و توسل به امام رضا (ع) می‌شود و در تعلیم و تربیت دینی نقش به‌سزایی دارد.

بر این اساس مداومت و محافظت بر آثار زیارت توجه افراد و برنامه‌ریزان را به جد می‌طلبد. به‌رغم آنکه محققان، روابط اجتماعی در مدرسه را در قالب تعاملات گفتاری و رفتاری، در زمره مهم‌ترین عوامل مؤثر در ایجاد برنامه درسی پنهان برشمرده‌اند، لکن در سطحی نازل‌تر، می‌توانیم به آثار زیارت، در روابط بین‌فردی داخل مدرسه اشاره کنیم. چنانچه از قول امام صادق (ع) در «بازشناسی مفهوم زیارت» ذکر شد دیدار دوستان شایسته‌شان، گویی بدیلی برای زیارت‌شان و آثار مترتب بر آن است (فلاح، ۱۳۸۷). بر این اساس لزوم تزکیه معلمان و مربیان، برای تغییر و تأثیر شایسته دانش‌آموزان، در سایه‌سار نفس زکیه ایشان، ضروری می‌نماید. همچنان که امیرمؤمنان (ع) می‌فرمایند: کسی که خود را پیشوای مردم قرار داده، باید پیش از آموزش دیگران، خود را آموزش

دهد (مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَلْيَبْدَأْ بِتَعْلِيمٍ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ) (نهج‌البلاغه، حکمت ۷۳). ناگفته پیداست که این مهم برای تمام متولیان امر تربیت از جمله والدین نیز صادق است.

بنابراین پیشنهاد می‌شود که مدارس، ضمن بهره‌مندی از معلمان و مربیان مهذب، در برنامه درسی خود، به ویژه فوق برنامه‌ها، زیارت علمای ربانی، اولیای الهی و ارتباط با آنان، همچنین حضور در زیارتگاه‌ها، مزار شهدا و صلحا را در نظر بگیرند که این امر جدا از نقش الگودهی، می‌تواند آثار و پیامدهای فراوانی برای دانش‌آموزان و مربیان به ارمغان آورد. البته ابعاد، اعماق و دوام تأثیر آن، هریک می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش‌های آتی قرار گیرد. علاوه بر این پیشنهاد می‌شود در مطالعات بعدی تجربیات دانش‌آموزان زائر سایر مدارس از قبیل مدارس دولتی مورد مطالعه قرار گیرد.

از محدودیت‌های این پژوهش این است که این مطالعه به بررسی تجربیات دانش‌آموزان زائری پرداخته است که در مدارس اسلامی به تحصیل اشتغال داشته‌اند. با توجه به این که دانش‌آموزان مدارس اسلامی از جمله مدرسه‌ای که این مطالعه بر روی دانش‌آموزان آن صورت گرفته است از طریق مصاحبه‌گزینش می‌شوند، این احتمال وجود دارد که دانش‌آموزانی که همانند دانش‌آموزان این مدرسه مذهبی نیستند ممکن است تجربیات متفاوتی از زیارت را گزارش کنند.

در پژوهش حاضر، معماری حرم مطهر، مجاورت با دیگر زائران، معرفت‌افزایی مربیان و ترکیب همسفران، می‌تواند سهمی در تغییرات ذکر ایفا کرده باشد که به دلیل عدم احصای آن‌ها در تحقیق حاضر، در زمره محدودیت‌های پژوهش قرار گرفته است. در پایان به نظر می‌رسد که در برخی رویکردهای نوین آموزشی از جمله یادگیری‌های مجازی و غیرحضوری، عنصر زیارت در معنای عام و تأثیرات و بهره‌های ناشی از آن با حضور فیزیکی معلم و متعلم، مورد غفلت قرار گرفته و همچنان بدیلی برای آن نباشد. به تعبیر ملامحسن فیض‌کاشانی «درسی نبود هر آنچه در سینه بود».

منابع

- نهج البلاغه. (۱۳۸۷). گردآورنده: محمدبن حسین شریف‌الرضی، مترجم: عبدالمحمد آیتی، ویراستار: محمدعلی مجدفقیهی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و بنیاد نهج البلاغه.
- آقای، یاسر. (۱۳۸۶). مبانی فکر و اعتقادی زیارت. تهران: در مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت، جلد اول، گروهی از مولفان، مشعر. ایازی، محمدعلی. (۱۳۸۳). فلسفه زیارت، معنویت و پاکی روح انسان. نشریه ایران، ۲۱/۵/۱۳۸۳.
- بیان‌فر، فاطمه. (۱۳۸۸). تبیین اثر برنامه درسی پنهان مدارس بر بازده‌های عاطفی یادگیری و پیشرفت تحصیلی در دانش‌آموزان دوره راهنمایی به منظور ارائه مدل. رساله دکتری رشته روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- پاک‌نژاد، سیدرضا. (۱۳۹۳). اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، ج ۲. تهران: نشر اخلاق.
- جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). ادب فنای مهربان. قم: مرکز نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). ادب فنای مهربان، (محقق: صفایی، محمد). ج ۷، قم: اسراء.
- جواهری، محمد رضا. (۱۳۸۴). آداب و پاداش و زیارت امام رضا علیه السلام از دیدگاه معصومین. تهران: خیرالبریه.
- حدادعلوی، رودابه؛ عبداللهی، احمد و علی‌احمدی، امید. (۱۳۸۶). برنامه درسی پنهان: پژوهشی در یادگیری‌های ضمنی مدرسه. مورد: روحیه علمی. فصل‌نامه تعلیم و تربیت، ۲۳ (۲)، ۶۶-۳۳.
- حسینی، سیدمجتبی. (۱۳۸۶). مقامات اولیاء، جلد اول. تهران: نیستان.
- خداپناهی، محمدکریم و حیدری، محمود. (۱۳۸۴). بررسی اثر آهنگ زیارت کعبه در سلامت عمومی حجاج. مجله روان‌شناسی، ۷ (۴)، ۳۳۰-۳۴۱.
- صانعی، اشرف‌السادات و نیکبخت‌نصرآبادی، علیرضا. (۱۳۸۳). روش‌شناسی تحقیقات کیفی در علوم پزشکی. تهران: نشر برای فردا.
- طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). مجمع‌البحرین، به تحقیق سیداحمدحسینی، ج ۳. تهران: مرتضوی.
- علامه‌امینی، عبدالحسین. (۱۳۶۸). الغدیر، (ترجمه: محمدتقی واحدی). ج ۵. تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی.
- علیخانی، محمدحسین و مهرمحمدی، محمود. (۱۳۸۴). بررسی پیامدهای قصد نشده (برنامه درسی پنهان) ناشی از جو اجتماعی مدارس دوره متوسطه شهر اصفهان و ارائه راهکارهایی برای کاهش پیامدهای منفی آن. دو ماهنامه دانش‌ور رفتار، ۱۲ (۱۲)، ۴۸-۳۹.
- فلاح، محمدهادی. (۱۳۸۷). بازشناسی مفهوم زیارت. مجموعه متنهای اخلاقی در تربیت. ماهنامه طوبی، (۲۷)، ۲۹-۳۸.
- فیض‌کاشانی، محمدحسین‌بن‌شاهمرتضی. (بی‌تا). تفسیر الصافی. مشهد: دارالمرتضی.
- قمی، عباس. (۱۳۸۰). مفاتیح الجنان. قم: آرمان، چاپ دوم.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۹۰). اصول کافی. قم: موعود اسلام.
- گلزاری، محمود. (۱۳۸۹). تأثیر عمره مفرده بر سلامت‌روان، شادکامی و عمل به باورهای دینی دانشجویان. دو فصل‌نامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۴ (۷)، ۱۱۱-۱۲۶.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۸۹). بحار الانوار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نجفی، شیخ‌محمدحسن (ملقب به صاحب‌جواهر). (۱۳۹۳). جواهر الکلام فی شرح شریع الاسلام، ج ۲۰. تهران: دارالکتب الاسلامیه آخوندی.
- نراقی، ملااحمد. (۱۳۷۷). معراج السعاده. قم: نشر هجرت.
- نمازی‌شاهرودی، علی. (۱۴۱۸ق). مستدرک سفینه البحار. قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه قم، موسسه‌النشرالاسلامی.
- یوسفی، علی؛ صدیق‌اورعی، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا و مکرری‌زاده، فهیمه. (۱۳۹۱). پدیدارشناسی تجربی زیارت امام‌رضا(ع). مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۶ (۳ و ۴)، ۱۸۰-۱۹۸.

Creswell, J. (2002). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice Hall.

Lincoln, Y., & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.